

İran ve Türkiye'nin Kapitalist Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme Süreçlerinin Karşılaştırılması: Eğitim Reformu Örneği (1923-1941)

Melike Şeker, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0002-1304-6601

E-Posta: seker.melike@yahoo.com

Öz

Bu çalışma, İran'da Rıza Şah Pehlevi ve Türkiye'de Mustafa Kemal'in kurucu liderliğini yaptıkları devletlerde (1923-1941) uygulanan eğitim reformlarıyla bu ülkelerin kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme biçim ve yoğunlukları arasındaki paralelliklere dikkat çekmeyi hedeflemektedir. 16. yüzyılda Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın dar bir bölgesinde konumlanan Avrupa dünya ekonomisi kendi iç yapılarını geliştirerek kesintili de olsa düzenli bir gelişme göstermiştir. 19. yüzyılda kendi yuvasından çıkarak dünyanın farklı bölgelerini bünyesine dâhil eden kapitalist ekonomi (modern) kapitalist dünya ekonomisi haline gelmiştir. Avrupa merkezli kapitalist ekonominin coğrafi yayılımının hızlandığı bu yüzyıl, Türkiye ve İran toprakları da dâhil olmak üzere birçok bölgenin bu sisteme katılmaya başladığı zaman aralığına denk düşmektedir. Bu nedenle uluslararası ekonomik-politik düzen, iktisadi değişimlerin yanı sıra siyasi ve toplumsal yapının dönüşümünün de başlıca dinamiği olmuştur. Sonsuz ve sınırsız büyüme hedefinin temel motivasyon olduğu kapitalist dünya ekonomisinin sürekli büyüme sürecinin tarihsel gelişimine her bölgenin içsel dinamikleri etki etmektedir. Dünya pazarı için üretim mekanizmalarını yaratan kapitalist dünya ekonomisine eklenmenin buna dâhil olan birimler açısından en önemli sonucu, kapitalizm öncesi üretim tarzlarının içerik olarak kapitalist pazara uygun bir biçimde yeniden yapılandırılmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu ve Kaçarlar/Pehleviler için bu süreç, bir yandan kendi içinde bağımsız kurumsal yapıları oluşturma bir yandan da dünyaya uyum sağlama arayışı şeklinde ortaya çıkmıştır. Her iki imparatorluk örneğinde bütünleşme sürecinin bir uğrağı olan ulus devlet inşa dönemi, politik, idari ve toplumsal yapıdaki dönüşümlere siyasi aktörlerin öncülük ettiği tarihsel bir kesittir. Mustafa Kemal ve Rıza Şah'ın liderliğinde kurulan devlet yönetimlerinin hedefleri arasında eğitim kurumlarında reformların yapılması ve bu kurumların yaygınlaştırılması da bulunmaktaydı. Buradan hareketle çalışma, benzer zaman aralığında ancak farklı hız ve yoğunluklarla kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşen Osmanlı/Türkiye'de ve İran'da merkezi devlet eliyle düzenlenen modern eğitim reformlarının -hedef ve düzeyinin-bahsi edilen eklenme süreciyle paralelliklerine odaklanmaktadır. Son olarak çalışma, eğitim reformları konusunda söz konusu ülkelerin dünya ekonomisiyle eklenme süreçlerindeki sermaye birikim koşullarının belirleyici rolünü öne çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kapitalist Dünya Ekonomisi, Ulus Devlet, İran, Türkiye, Eğitim Reformu.

The Comparison of the Integration Processes of Iran and Türkiye into the Capitalist World Economy: The Case of Education Reform (1923-1941)

Abstract

The study aims to draw attention to the parallels between the education reforms implemented by Reza Shah Pahlavi in Iran and Mustafa Kemal in Türkiye (1923-1941) and the forms and intensities of integration of these countries with the capitalist world economy. The European world economy, which was established in a narrow region of Western Europe and North America in the sixteenth century, progressed with the full development of internal structures. In the nineteenth century, it emerged from its own nest and became (modern) capitalist world system by incorporation of new zones that external to the capitalist world economy. The century, in which the geographical expansion of the Eurocentric capitalist economy accelerated, coincides with the time when many regions, including Türkiye and Iran, began to merge with the world economy. For this reason, the international economic-political order has been the main dynamic of the transformation of the political and social structure as well as economic changes. Each region has participated in the historical development of the process of endless accumulation of capital, which is the main motivation of the capitalist economy, on the axis of its dynamics. The most important consequence of the incorporation into the capitalist world economy, which creates the mechanisms of production for the world market, is the restructuring of the pre-capitalist modes of production in accordance with the capitalist market in terms of content. For the Ottoman and Iranian empires, the process which is continual and endless emerged as a quest to create independent institutional structures within themselves on the one hand and to integrate into the world market on the other. In the case of both empires, political actors led the transformations in the political, administrative, and social structure during the nation-state-building process, which was a moment of the integration process with the world market. Among the comprehensive reform goals of the modern state form established under the leadership of Mustafa Kemal and Reza Shah was the dissemination of modern education institutions. From this point of view, the study focuses on the parallel relations between the integration of Ottoman/Türkiye and Iran into the capitalist world economy in different forms and intensities and the education reforms implemented by the central state in these countries. The article stresses the determining role of capital accumulation processes on the education reforms.

Keywords: Capitalist World Economy, Nation State, Iran, Türkiye, Education Reform.

Giriş

1923-1941 yılları arasında İran ve Türkiye’de uygulanan ve/ya hedeflenen modern eğitim reformlarıyla bu ülkelerin kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmeleri arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Benzer politikaların amaç edinildiği bu iki devlette, modern eğitim reformları her ne kadar benzer hedefleri içerse de, eğitim kurumlarının inşası, yaygınlaştırılması ve etkileri bakımından sonuçlar benzer ol(a)mamıştır. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’da konumlanan kapitalist dünya ekonomisinin kendi içinde gelişme gösterdiği ve dünyanın farklı bölgelerini içine alarak genişlemeye başladığı zaman aralığı olan 19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu ve Kaçar Hanedanlığı için Avrupa merkezli kapitalist dünya ekonomisiyle ‘eşitsiz’ ve ‘bağımlı’ geliştirilen ilişkilerin yoğunlaştığı ve üst yapısal reformların hız kazandığı bir döneme tekabül eder. Osmanlı ve Kaçarların 19. yüzyıldaki iktisadi bütünleşme süreci, beraberinde siyasi kurumların ve toplumsal yapının dönüşümünü de içeren birtakım reform programlarının uygulanmasıyla sonuçlanmıştır. Benzer yapısal koşullar altında ve fakat farklı hız ve yoğunlukta dünya ekonomisiyle bütünleşen Osmanlı ve İran’ın ekonomi-politiği, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulan İran ve Türkiye’nin ulus devlet inşa sürecinde farklı etkileriyle var olmuştur. Söz konusu etkilerden biri olan Batı Avrupa tarzı eğitim kurumlarının merkezi yönetimin denetimine alınarak sistemeleştirilmesi, dünya ekonomisine katılma sürecinde hem yerli insan kaynağı yetiştirme hem de ulus inşa sürecinde yönetimlere meşruiyet kazandırma amacına dayanmaktaydı. İmparatorluktan ulus devletlere geçiş sürecinde eğitim kurumları da dâhil olmak üzere radikal dönüşümlerin İran ve Türkiye sathındaki öncüleri Mustafa Kemal ve Rıza Şah liderliğindeki yönetimler olmuştur. Eğitimde reform programlarının oluşturulması ve modern eğitim kurumlarının yaygınlaştırılması çabası, literatürde kimi zaman ‘Batılılaşma’, ‘Çağdaşlaşma’ ve ‘Uygarlaşma’ gibi süreçlere dayandırılmakta kimi zaman da Mustafa Kemal ve Rıza Şah karşılaştırması ‘başarı/başarısızlık’ perspektifinden ele alınmaktadır (Türkislamoğlu, 2022; Atuk, 2017; Tamahkar, 2022; Afşar, 2020). Bu makale, 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 20. yüzyılın ilk yarısına kadar olan dönemde İran ve Türkiye’de gerçekleştirilen eğitim reformlarını kapitalist dünya ekonomisinin coğrafi genişlemesiyle ilintili yapısal koşullara dayanarak ele almaktadır. Dolayısıyla çalışma, İran ve Türkiye topraklarında hedeflenen dönüşümü ne yalnızca tarihsel lider üzerinden okumakta ne de salt İran ve Türkiye devletlerinin/toplumlarının kaostan çıkartılma bağlamında ele almaktadır. Çalışmanın temel iddiası, her iki ülkenin egemen birer ulus devlet olarak ortaya çıkışlarını takip eden süreçte Batı tarzı eğitim kurumlarını inşa etme ve bunları yaygınlaştırma kapasiteleriyle uluslararası ekonomik yapıdaki konumları arasında doğrudan ilişki olduğudur.

Bu amaçla makalenin ilk kısmında, kapitalist dünya ekonomisinin coğrafi genişleme süreci ele alınarak çalışmanın dayandığı kuramsal arka plana ilişkin çerçeve aktarılmaktadır. Kapitalist ekonomiyle bütünleşmenin ekonomik düzeyde başladığı Kaçar/Pehlevi İrani ve Osmanlı/Türkiye'nin sömürgeci güçlerle ticaret, yabancı sermaye yatırımları, borçlanma/borçlandırma ilişkilerinin yoğunlaştığı zaman aralığı olan 19. yüzyıla ilişkin kısa bir değerlendirme yapılarak, ticari sermayenin ve yabancı sermaye yatırımlarının artışıyla iki ülkenin topraklarında altyapısal faaliyetlerin gelişimi ve merkezi bürokrasi tarafından yapılan üstyapısal reformlar arasındaki ilişkisellik analiz edilecektir. Yabancı sermaye yatırımı, meta ihracat ve ithalat oranları, altyapısal gelişmelerin ivmesi gibi veriler üzerinden yapılan karşılaştırmalı değerlendirmelerle merkezi gücün sermaye birikim süreciyle uluslaşma pratiklerinin parçası olan modern eğitim reformları arasındaki ilişki ortaya koyulmaktadır. Bu yönüyle iki ulus devletin kapitalist ekonomiyle bütünleşme süreci bir derece meselesi olarak değerlendirilmektedir. Çalışmanın temel amacı, siyasi aktörlerin toplumları üzerinde yarattıkları farklılığın egemeni oldukları toprakların ekonomi-politiği ve küresel kapitalist sistemle ilişkileri düzleminde değerlendirilmesidir.

Kapitalist Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme

Bütünleşme kavramı¹, Immanuel Wallerstein tarafından 19. yüzyılda Avrupa kökenli kapitalist dünya ekonomisinin, bünyesine farklı coğrafi bölgeleri katarak yayılması sürecini tanımlamak amacıyla kullanılmıştır (Wallerstein, 1976: 277; 1993; 2011: 143; Wallerstein ve Hopkins, 1987; 2016a; 2016b). Eşitsiz ve bağımlı bir gelişim sürecini ortaya çıkaran bu coğrafi genişlemeyi “çevreleşme” olarak ele alan Wallerstein, bütünleşen birimleri “dış bölgeler” olarak tanımlamaktadır (Hall, 2012: 47; Wallerstein ve Hopkins, 2016: 107). Dışsal olanın “içerilmesi” olarak tanımlanan kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme, teorik olarak her yerde aynı olsa da tarihsel olarak farklı şekillerde ortaya çıkan oldukça karmaşık ve ilişkiyel bir süreci ifade eder.

Birbirinden farklı ancak ilişkili bir perspektiften hareket eden *Dünya-Sistem Analizi* (DSA) teorisyenlerinin ortaklaştığı nokta, Batı Avrupa ve sonrasında Kuzey Amerika'da egemen sistem olan modern dünya sisteminin geliştirdiği birtakım ekonomik, kültürel ve politik bağlantılar aracılığıyla dışsal bölgelerle bütünleşme neticesinde bir sistematiklik oluşturduğudur (Frank, 1990: 187, 230). DSA'da analiz birimi ekonomik süreçler ve bağlantılar aracılığıyla tanımlanmış bir dünya-sistem olarak kavramsallaştırılmıştır (Wallerstein ve Hopkins, 2016a: 117). Dünya-sistemlerinin bahsedildiği şekliyle kavramsallaştırılması ise, tekil ulus devletlerde meydana gelen

1035 Şeker M (2024). İnan ve Türkiye'nin Kapitalist Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme Süreçlerinin Karşılaştırılması: Eğitim Reformu Örneği (1923-1941). *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1032-1061.

sosyo-ekonomik dönüşümleri dünya ekonomi süreçleriyle ilişkili ele almayı mümkün kılmaktadır (Gates ve Deniz, 2019: 62, 66).

Sistem olarak kapitalizmin ortaya çıkışı ve gelişimine dair kapsamlı çalışmalarıyla bilinen I. Wallerstein'in tarihsel kapitalizm olarak tanımladığı ve bir süreç olarak ele aldığı kapitalist dünya ekonomisi kapitalizmin yalnızca mantığının değil, ayrıca ortaya çıkışı ve gelişiminin de açıklanması çabasına dayanır (Fülberth, 2008: 35). "Tarihsel ve toplumsal bir sistem olan kapitalizm", sermayenin belirli bir zaman aralığında özgül bir yolla dolaşıma girerek sonsuz ve sınırsız birikim hedefinde olma arayışı olarak tanımlanmaktadır (Wallerstein, 2006: 11-12). Bu tarihsel sistem 15. yüzyılın sonlarında Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da konumlanıyorken, 19. yüzyıl ve sonrasında tedricen yerkürenin birçoğunu kaplayacak şekilde genişlemiş ve bugün hâlâ genişlemeye devam etmektedir (Wallerstein, 2006: 16; 1993: 146). Bu gelişim seyrinde 19. yüzyıl, kapitalist dünya ekonomisinin sınırlı coğrafyasından çıkarak dünyanın farklı bölgelerini içine alarak genişlediği eş deyişle evrensel hüviyetine ulaştığı zaman aralığıdır (Wallerstein, 2010; 2011a). Avrupa merkezli kapitalist dünya ekonomisi, içinde eksenel bir iş bölümünün olduğu, temel ve/ya asli malların mübadelesinin yapıldığı, sermaye ve emek gücü akışının gerçekleştiği geniş bir coğrafi alanı kapsar. Bu sistemin en önemli özelliği politik olarak tek bir yapıya bağlı olmayıp bünyesinde birden fazla politik birimin var olabilmesidir. Dolayısıyla sistemin işleyişi birbirlerine gevşek bağlarla bağlı olan farklı politik birimlerin bir araya gelerek oluşturduğu 'devletlerarası düzene' dayanmaktadır (Wallerstein, 2011: 51-52). İçinde birden fazla dil ve kültür yapısının var olabildiği kapitalist dünya ekonomisinde esas olan sermayenin sonsuz birikimine dayanan eksenel iş bölümü etkinliğidir (Wallerstein, 2011: 52). Dünya ekonomilerinden farklı olarak dünya imparatorluk sisteminde düzen, siyasi ve/ya törel ilişki ağlarına, henüz sermaye birikimine konu olan unsurların 'metalaş(tırıl)mamış' ve 'piyasa' ilişkilerinin yeterince gelişmemiş olmasına dayanmaktaydı. Kârın maksimizasyonunun temel motivasyon olduğu dünya ekonomisinde, sermayenin farklı şekillerde yaratılması süreci çeşitli kurumlarla ilişkiye geçmeyi zorunlu kılmaktadır. Böylece tarihsel kapitalizm kapitalistlerin sınırsız sermaye birikimi hedefinde olmaları nedeniyle yaygın bir metalaşma sürecinin üretim, bölüşüm, dağıtım gibi toplumsal hayatı da metalaştırdığı bir sistemdir (Wallerstein, 2006: 13-15). Wallerstein'a göre (2006: 39), sonsuz sermaye birikimi (tarihsel) kapitalist sistemin temel hedefidir ve bu sistem günümüzde tekil ulus devletlerden oluşan 'devletlerarası ağın' işleyişine dayanmaktadır. Egemenliğin 'sınırlı bir toprak parçası' üzerinde merkezi iktidarın kurumsallaştırılmasına dayandığı

ulusal devlet yönetimleri kapitalist sistemin işleyişinde temel önemdedir. Bu yönüyle modern ulusal devlet, siyasi sınırlarından neyin/kimin, ne zaman ve hangi koşullarda geçeceğine karar veren tek yetkili hukuki birimdir (Wallerstein, 2006: 40; 2011: 82). Kapitalist dünya ekonomisinin kendi yuvasından çıkarak dünyanın farklı bölgelerine yayılımının eş deyişle evrensel hüviyetine kavuşmasının zeminini, Hobsbawm'ın (2012) "Çifte Devrim" olarak tanımladığı Fransız ve Sanayi Devrimi hazırlamıştır. Sanayi Devrimi etkisiyle feodal Avrupa'da önce Büyük Britanya sonrasında diğer Batı Avrupa ülkelerinin üretim tarzında niteliksel dönüşüm gerçekleşmiştir. Yaşanan bu dönüşümle, söz konusu ülkelerin üretimi hızla sanayileşerek düşük maliyetlerle büyük miktarlarda mamul mallar üretebilen ekonomilere dönüşmüş ve bu durum farklı bir sistemin coğrafi olarak tüm yerküreyi kaplayacak şekilde genişlemesine yol açmıştır (Wallerstein, 1993: 20; 2010: 20). Bu değişimin politik ve kültürel boyutunu belirleyen Fransız Devrimi'nin etkisi ise, tespit edilebilir ve değişmez sınırlara sahip ulus devlet biriminin tek yetkili hukuki-politik yapı olarak kabul edilmesi ve söz konusu ulus devlet egemenliğinin 'yurttaş'a verilmesi olmuştur (Wallerstein, 1993: 252). Bugün biricik olmasa bile ilk sırada yer alan ulus devletler, 19. yüzyılda kaçınılmaz evrensel olgu halini alarak her biri keskin siyasi sınırlarla çevrili, yaratılmış gelenekleri olan ve zaman geçtikçe birbirleriyle daha fazla ortaklıklara sahip siyasi yapılar halini almıştır. Farklı dil, din ve kültürel öğelere sahip olan bu devletlerin zamanla kendi aralarında oluşturdukları ortaklıklara, yasama organı, bürokrasi, siyasi partiler, ulusal meclis, para ve okul sistemi gibi siyasi formlar örnek verilebilir (Wallerstein, 1993: 246-247). Kapitalist sistem çarkında yer alan her bir ulus devlet, mal, para-sermaye ve iş gücünün kendi sınırlarından geçişlerini kontrol altında tutmaya yetkili tek otorite olma özelliğiyle donatılmaktadır. Devletlerarası sisteme bağımsız egemen birim olarak dâhil olan/edilen ulus devletlerin coğrafi temeli sınırlı toprak parçasının 'vatan' olarak belirlenmesi biçimine dayanırken bu toprak üzerinde yerleşik insan topluluklarının birliğini 'ulus' olma fikri sağlamıştır (Wallerstein, 2006: 41). Böylece maksimum sermaye birikiminin çok çeşitli yollarla sağlandığı kapitalist dünya ekonomisinin yaşamsal mekanizması modern (ulusal) devlet birimi olmuştur/olmaktadır.

Dünya ekonomisinin coğrafi genişlemesi, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın dar bir bölgesinde hâkim sistem olan kapitalizmin evrensel hüviyetine ulaşarak 'dünyaya' yayılmasıdır. Bu yayılma, sisteme 'dışsal' olan bölgelerin içsel bölgelere dönüştürülmesi biçiminde gerçekleşmiştir (Wallerstein ve Hopkins, 2016b: 179). Ulaştığı coğrafyaları, bölgelerin iç dinamikleri doğrudan kendi bünyesine dâhil eden kapitalist dünya ekonomisi,

bütünleşen birimi sermaye birikim dürtüsü gereklerine uygun bir biçimde yapılandırarak sistemin bütünleşmiş bir parçası haline getirmektedir (Wallerstein vd., 1983: 42). Eşit olmayan bu entegrasyon sürecinde ucuz hammadde ve besin kaynaklarının çevre ülkelerden merkeze ihraç edilmesi hem gelişmiş kapitalist ülkeleri hızla sanayileştirmekte hem de merkezin sermaye birikimini hızlandırmaktaydı. Böylece sermaye birikimi yoğunlaşan güçlü merkez(ler)in denetiminde farklı bölgelerin dünya ekonomisine dâhil edildiği uluslararası iş bölümü kurulmaktaydı (Amin, 1992: 148-149). Bu yayılımla ekonomik olan ‘dünya’ yapısına bağlı olurken; siyasi faaliyetlerin, ekonomiden daha dar sınırlara sahip devlet yapıları içinde ve aracılığıyla gerçekleştiği ifade edilebilir (Wallerstein ve Hopkins, 2016a: 100-103). Dünya ekonomisine eklemelenmenin devlet yönetim düzeyindeki etkisi modern anlamda ulusal egemenlik biçiminin ortaya çıkmasıdır (Hopkins ve Wallerstein, 2016b: 179-180, 182). Söz konusu eklemelenme sürecinin teorik olarak her yerde aynı olduğunu ancak tarihsel olarak farklı şekillerde işlediğini ifade eden Hopkins ve Wallerstein’e göre (2016b: 179-182), bu eklemelenme sürecinde kapitalist dünya ekonomisi etkisi altına aldığı tüm bölgelerde hem üretim süreçlerini hem de devlet yönetimlerini yeniden yapılandırmaktadır. Sermaye birikim sürecinin gelişmesi ve genişlemesine dayanan dünya ekonomisinin ulaştığı bölgelerde devletlerarası ağa dâhil tekil ulusal devlet yönetimini koşullandırması dünyanın neredeyse her bölgesindeki ortak sonuçlardan biridir. Böylece sisteme iktisadi düzeyde eklemelenen bölgelerdeki ekonomik dönüşüm süreçleriyle geçirgen ve/ya belirsiz sınırların kapalı hatlara dönüşmesi, olmayan siyasi sınırların çizilmesi veya yeni sınırların belirlenmesi eş zamanlı gelişmeler olarak değerlendirilebilir (Hopkins, 2016: 68). Kapitalist sisteme ‘dışsal’ olan bölgeler, bütünleşme sonucunda birtakım ortaklıkların oluşturulduğu ‘içsel’ coğrafi bölgeler olarak dünya ekonomisine uyumlu alanlar haline getirilmiştir. Oldukça uzun zaman alabilen bütünleşme süreci ekonomik, siyasal ve sosyal ilişkileri farklı olan bölgelerin tam dönüşümüyle sonuçlanmaktadır (Hopkins ve Wallerstein, 1987: 901). Bu doğrultuda hem dünya pazarı için üretimi sağlama hedefiyle temel üretim faaliyetlerini dönüştürme hem de devletlerarası sistemin işleyişini kolaylaştıracak merkezi yönetimleri tesis etme bütünleşme sürecinin ‘motoru’ değil ‘sonuçları’ olmaktadır. Bu süreç sonucunda dünya ekonomisiyle bütünleşen farklı coğrafi bölgeler son kertede meta üretimine dayalı kapitalist dünya sisteminin parçası haline gelmektedirler (Hopkins ve Wallerstein, 1987: 902). Eklemelenmenin benzer koşullarda meydana gelse de çeşitli yollarının olduğunu ve her bölgenin farklı biçimde sürece dâhil olduğunu/edildiğini ifade etmek gerekir. Özellikle bütünleşen bölgenin coğrafi konumu, üretim biçimi, toprak mülkiyeti ve devlet yönetim yapısı

bu sürecin yolunu belirleyen önemli değişkenler olarak sıralanabilir. Bu anlamda, benzer makro dönüşüm sürecinde gerçekleşen eklemelenmenin etkisi ve sonuçları bakımından farklılaşabileceğini de eklemek gerekir.

15. yüzyılın ikinci yarısından 17. yüzyılın başına kadar geçen ve Wallerstein'in (2010) 'Uzun 16. Yüzyıl' olarak tanımladığı 1450-1640 arası dönemde, Avrupa ekonomisini canlandıracak birtakım gelişmeler yaşanmıştır. Nüfus ve meta üretiminin artış göstermesiyle uzun mesafeli ticarete büyüme sağlanmış ve değerli madenlerin desteğiyle para kullanımı da yaygınlaşmıştır. Gemi yapım tekniği ve okyanus gemiciliğindeki önemli ilerlemeler sayesinde gerçekleştirilen deniz aşırı keşiflerle ticaretin farklı yollarla gerçekleştirilmesinin sağladığı ekonomik ilerlemeler, önce Hollanda ve Büyük Britanya ve sonrasında diğer Avrupa ülkeleri için yeni olanaklar yaratmıştır. Kara ticaretinden deniz ticaretine kayan alternatifler, Akdeniz ticaretinde üstünlüğün önce Hollanda sonrasında Büyük Britanya ve Fransa sermayesi egemenliğinde bir uluslararası ticaret modelinin kurulmasına uygun zemini hazırlamıştır. Bu gelişimin Orta Doğu coğrafyasına etkisi, bölge imparatorluklarının ucuz hammadde ve gıda malları ihracı karşılığında sınai malları ithal eden 'çevre ekonomilere' dönüşmeleri şeklinde seyretmiştir (Kasaba, 2005; Pamuk, 2005: 162-164, 193). Çevreleşme eş deyişle dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinde, Avrupa ülkeleri merkantalizm politikalarıyla kendi ekonomilerini korurken, sosyo-ekonomik düzen üzerinde eski biçimini korumayı sürdüren Orta Doğu coğrafyasındaki yönetimler Avrupa merkantalizmine karşı koyacak politikalar geliştirememişlerdir (Çizkaya, 1985: 370). Kaçarlar ve Osmanlı'nın da bulunduğu bu coğrafyaya kapitalist dünya ekonomisinin etkisi, buharlı gemilerin bölgeye girişi, bölgede deniz ticareti için yeni limanların inşa edilmesi ve modern iletişim teknikleri olarak telgraf ve demiryolları yapımının yoğunlaşması olmuştur (Issawi, 1982: 1-2). Emperyalist sistemin yayılımı ticari ilişkileri kolaylaştıracak gelişmelerin yanı sıra sermaye ihracı ve yatırımlarını da içermekteydi (Amin, 1993). 19. yüzyılda, önceki yüzyıllardan farklı olarak, İran ve Osmanlı ülkelerinde ithalat ve ihracatta dışa daha bağımlı bir ekonomik düzen ortaya çıkmıştır. Bu eşitsiz gelişimin söz konusu imparatorluklara etkisi, geçimlik ekonominin bir parçası olan tarımsal üretimin pazar için üretime kayması, pazar için üretim yapan malların belirli kalemlerle sınırlı kalması, yabancı malların iç piyasalarda avantajlı konum elde etmesi, kırsalın temel geçim kaynağı olan geleneksel el sanatlarının gerilemesi ve/ya ortadan kalkması ve tüm bunlara bağlı olarak toplumsal ilişkilerin büyük bir dönüşümüne uğraması olmuştur (Issawi, 1982: 2-4; Kasaba, 2005: 152; Pamuk, 2005: 210-211, 221-223). Bu çerçeveden değerlendirildiğinde, 19. yüzyılda

etkinliğini artıran Avrupa merkezli kapitalist ekonominin coğrafi yayılımıyla, imparatorluk yönetimlerinin çözülmesi, modern devlet bürokrasisinin oluşturulması, meslek gruplarının ortaya çıkışı ve yeni vilayet yönetim kanunlarının ilan edilmesi gibi merkezi devlet yapısının gücünü artıracak birtakım uygulamalara geçiş arasında eş zamanlılık söz konusudur.

Kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme süreci, İran ve Osmanlı'yı ucuz hammadde ve gıda mallarını ihraç eden, sınai mallarının ithalatını yapan 'çevre ekonomilere' dönüştürmüştür. Toprak kayıplarına neden olan yıkıcı savaşların yaşanması, mevcut düzenin işleyemez hale gelmesi, yabancı sermayenin/tüccarın yerli sermaye/tüccar karşısında kazandığı piyasa egemenliği, ticari bütünleşmenin deniz kıyılarında bulunan kentlerde yoğunlaşmış, kırsal bölgelerin çeşitli nedenlerle bunun dışında kalması çevreleşme sürecinin eşitsiz ve iç bütünleşmeyi sağlamaktan uzak doğrudan sonuçları olmuştur. Böylesi bir konjonktürde 20. yüzyılın ilk çeyreğine doğru tarım ülkesi olan İran ve Osmanlı, milliyetçilik ideolojisini kendi topraklarında sömürgeci güçlere karşı bağımsızlık kazanmanın kurtuluş reçetesi olarak görmüşlerdir. Kapitalist dünya sistemi üzerinde hegemonya kuran Büyük Britanya liderliğindeki 20. yüzyılın dünyasında, Avrupa'da cazibe yaratan milliyetçilik ideolojisinin korumacı politikaları, serbest ticareti öngören liberal politikalarla çatışmaktan ziyade birbirleriyle eklemlenen ideolojiler olmuştur (Keyder vd., 1993: 549-550). Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet Türkiye'si'ne; Kaçar Hanedanlığı'ndan Pehlevi İranı'na evrilen yönetim anlayışının, en temelde Avrupa merkezli kapitalist dünya ekonomisinin Orta Doğu ülkelerini içine alacak şekilde genişlemesinin bir sonucu olduğu ve bahsi edilen koşullarda şekillendiği ifade edilebilir. Her bölgede aynı hız ve tempoda meydana gelmeyen bu dönüşümün, farklı coğrafyalarda birtakım ortaklıklar yaratabilen yapısal dinamiklere sahip olduğu da göz ardı edilemez. Bu ortaklıkların başında, İran ve Türkiye özelinde, sınırları belirlenmiş bir toprak parçası üzerinde modern anlamda egemenlik anlayışının geliştirilmesi gelmektedir. Mustafa Kemal ve Rıza Şah'ın önderlik ettiği Türkiye Cumhuriyeti (1923-38) ile Pehlevi İranı'nı (1925-1941) tam olarak böylesi bir konjonktürde kurulan yönetimler olmuştur. O zamana kadar görülmemiş hız ve yoğunlukta Batı Avrupa tarzı kurumsallaşma pratiklerinin iki lider şahsında kristalize olması elbette tesadüf değildi. Tekil ulus devlet yönetimlerinin siyasi aktörleri olan Rıza Şah ve Mustafa Kemal için sistemin işleyişini mümkün kılan birtakım kurumsal reformlar acil ihtiyaç niteliğindedir. Reformların temel hedefi ise, hakimi oldukları toprakların uluslararası sisteme egemen eşit birim olarak katılımını sağlayacak Batı Avrupa tarzı kurumların ivedilikle yerleştirilmesine

dayanmaktadır. Sonuçları öngörülemeyen ve tek yönlü bir gelişim dinamiği içermeyen bu bütünleşme süreci farklı bölgelerde benzerlik gösteren birtakım önemli reform çabalarını ortaya çıkarmıştır. Bunların başında ise eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması gelmiştir.

19. yüzyılda kapitalist ekonominin nüfuz alanının genişlemesi ve bu sistemle bütünleşerek bağımsız birer ulus devlete evrilen coğrafyalarda eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması, henüz bağımsızlığını kazanan genç ulus devletler için sömürgeci güçlerin kendi topraklarındaki 'doğrudan' etkisini ortadan kaldırmanın ve dolayısıyla bağımsızlığın ön koşulu idi. Bununla birlikte çağın koşullarına uygun bir biçimde hareket etme yeni ideolojik argümanlara uygun vatandaş profilinin yaratılması hedefini de içermekteydi. Bu durum, Türkiye ve İran'ın mevcut dünya siyasetine bağımsız bir birim olarak katılma arzusunu ortaya koymaktaydı. Nüfusun çoğunluğunun geleneksel tarım toplumundan oluştuğu ve ekonominin tarıma dayandığı imparatorluk topraklarında kurulan yeni ulus devlet liderleri ihtiyaç duydukları okullaşma sürecini, (tarihsel) kapitalizmin etki ve koşullarında merkezi devletlerin tarihsel olarak sahip olduğu ekonomik kaynakların ve bu kaynakları ülke içindeki reformlara harcama kapasitesine bağlı olarak gerçekleştirebilmişlerdir. Modern ulus devletin eğitim kurumları hem toplumsal akışkanlığı yüksek oranda sağlayabilmesi hem de bireye eğitim müfredatı aracılığıyla hedeflenen toplumsal rollerin aşılması açısından devletin ideolojik koşullarının yeniden üretiminde başat öneme sahiptir. Toplumsal örgütlenmeyi sağlayan ve sistemin fonksiyonlarının sorunsuz işlemesine olanak tanıyan insan kaynağının sağlanması mutlak ideolojik bir niteliğe sahiptir (Amin, 1993: 16). Mustafa Kemal ve Rıza Şah şahsında kristalize olan ve uluslaşma pratiklerinde radikal dönüşümlere öncülük etmesiyle bilinen bu iki lider dönemi, literatürde bugün bile önemli bir tartışma başlığıdır. Bu araştırma, genel hatlarıyla literatüre hâkim bu tartışmaları eleştirel bir bakışla ele alarak, Türkiye ve Rıza Şah İran'ında başta ekonomi olmak üzere siyasi, kültürel ve toplumsal alanlarda farklı derecelerde etkisini gösteren reform programlarının kapitalist dünya ekonomisinin etki koşulları altında şekillendiğini ileri sürmektedir. Ulus devlet kurma yolunda ilerleyen liderlerin tüm politikalarında olduğu gibi eğitim alanında yaptıkları değişikliklerin neden ve sonuçlarının söz konusu küresel süreçlerle ilişkili olduğu ortaya koyulmaktadır.

Cumhuriyet Türkiye'sinin Küresel Kapitalist Sisteme Uyum Süreci ve Eğitim Reformu

20. yüzyılın ilk yarısında kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı coğrafyasının küresel kapitalist sistemle bütünleşme sürecinin sonuçlarından biriydi.

1041 Şeker M (2024). İran ve Türkiye'nin Kapitalist Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme Süreçlerinin Karşılaştırılması: Eğitim Reformu Örneği (1923-1941). *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1032-1061.

Bu bütünleşme ilişkisinin ne zaman başladığına ilişkin literatürde birçok tartışma mevcut olmakla birlikte (İslamoğlu, 1983; Kasaba, 2005; Keyder, 2013; Pamuk, 2005) Osmanlı'nın kapitalist ekonomiyle ilişkisinin ele alındığı çalışmaların büyük ölçüde ortaklaştıkları nokta, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda 'çevre ekonomiye' dönüşüm sürecinin 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki ulus devlet inşasının temel nedeni olduğudur. Bu değişimle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda III. Selim ve II. Mahmut dönemleriyle başlayan ve 20. yüzyılın başlarında topyekûn bir ulus devlet inşasıyla sürdürülen Batı Avrupa tarzı kurumsallaşma iktisadi bütünleşmenin siyasi düzlemdeki yansıması olmuştur.

Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi'yle, Osmanlı'nın giderek artan oranda mamul mal ithalatıyla yoğunlaşan eşitsiz ticari ilişki tesis edilmiştir. 1850'den 1914'e kadar ithalatın ihracatı büyük oranda aştığı Avrupa'yla ticarete ithalat oranı, 1783'te 4,4 milyon -bu rakam Yunan bağımsızlık savaşı etkisiyle 1829'da 2,9 milyona düşmüş olsa da- 1845'te 12,2 milyon olarak artış göstermiş, 1876'da 54 milyona ve 1911'de 69,4 milyona yükselmiştir (Karpas, 2006: 13). 19. yüzyılın sonuna doğru kapitalist dünya ekonomisine ucuz hammadde ihraç eden ve mamul malları ithal eden bir ekonomik yapıyla eklenilen Osmanlı İmparatorluğu'nda, yabancı sermayenin hâkim olması, yerli üretimin zemin kaybetmesi, kır ve kent arasındaki bağın azalması, pazar için üretimin belirli bölgelerde yoğunlaşması gibi koşulların yaşanan yıkıcı savaşlar ve toprak kayıplarıyla birleşmesi elde kalan topraklarda Mustafa Kemal ve bir grup asker-bürokrat önderliğinde Türkiye Cumhuriyeti ulus devletinin kuruluşuna giden süreci olgunlaştırmıştır. Kapitalist dünya ekonomisinin işleyiş kurallarının geçerli olduğu bu yeni düzende ekonomik bağımsızlığı sağlama hedefine Türk-Müslüman ulus kimliğinin bir bileşen olarak kurgulanması da eşlik etmiştir. Cumhuriyet'in ilanını takip eden yıllarda bağımsız ekonomik ilişkilere öncülük edecek yerli girişimci sınıfın yokluğu nedeniyle sermaye birikim modeli devlet aracılığıyla sağlanmıştır. Böylece 'milli sermaye'den yoksun Cumhuriyet yönetiminde devlet, neredeyse tüm sektörlerde doğrudan üretici pozisyonu üstlenecek şekilde organize olmuştur (Keyder, 2013). Dolayısıyla 1923-1929 arası dönemde, Osmanlı ekonomisinde ağırlığı olan gayrimüslim azınlıkların muazzam demografik değişikliklerle etkinliği kırılarak milli burjuvanın Türk ve Müslüman kimliği merkeze alınarak yaratılması hedeflenmiştir (Buğra ve Savaşkan, 2014: 58-59). İzmir İktisat Kongresi ve kongrede alınan kararlar, 1925 yılında Aşar Vergisi'nin kaldırılması, mülkiyet hukukunu düzenleyen 1926 İsviçre Medeni Kanunu'nun kabulü, sanayi ve ticaret

kredileri sağlaması için İş Bankası ve Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması, 1927 yılında Teşviki Sanayi Kanunu'nun çıkarılması gibi devlet destekli uygulamalar bu amaca yönelik politikalar olarak sıralanabilir (Tezel, 2002: 148-152). Avrupalı güçlerin Osmanlı topraklarındaki nüfuzuna karşı Türkiye'nin yönetici elitleri bağımsızlık için mücadele arayışına girmişlerdi. Bu mücadeleyle kurulması hedeflenen bağımsız devlet kapitalist sistemin dışında/karşısında konumlandırılmamaktaydı. Kapitalist dünyayla ilişkilerin yerli tüccar/sermaye sınıfı aracılığıyla yapılması ve ülke topraklarındaki yabancıların doğrudan etkin olmalarının önüne geçilmesi hedeflenmekteydi. Millileştirmenin hemen hemen tüm sektörlerde etkili olmaya başladığı bu dönemde, 1920'lerde milli sanayi işletme sayısı 3 iken, 1923-1950 döneminde 24 şirketin millileştirilmesiyle önemli bir artış göstermiştir (Tezel, 2002: 203). Sanayi yatırımlarını düzenleyen ve 1934 yılında yürürlüğe giren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile devlet pek çok sektörde öncü konuma gelmiş ve Kamu İktisadi Teşebbüslerinin (KİT'ler) büyük bölümü bu dönemde kurulmuştur. II. Dünya Savaşı nedeniyle yarım kalan devletçilik politikası yine de Türkiye ekonomisine damgasını vuran bir politika olmuştur (Keyder, 2013: 140, 205). Millileştirme politikalarının demiryolları, limanlar ve belediye hizmetlerinde de etkili olduğu görülmektedir. Bankacılık ve ulaşım sistemlerinde yapılan millileşmenin hedefi ise, iç piyasada büyümeyi sağlayacak sanayi ve tarım sektöründe canlanmanın meydana gelmesini sağlamaktı. Dolayısıyla söz konusu dönemde merkezi devletin gelişme için öngördüğü yapı 'milli kapitalist gelişme' niteliğindedir (Boratav, 2005: 62,70). Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde kapitalist ekonomiye eklemlenmenin iktisadi boyutunun milli sermayeyi yaratma ve aracı kılma amacına sosyo-ekonomik yapıdaki dönüşümler de eşlik etmiştir. 1927 yılında %81 olan tarımda çalışan nüfusun 1950 yılına gelindiğinde %78'e düşmesi veya sanayi alanında %9 olan oranın %10'a; hizmet sektöründe ise %10'dan %12'ye çıkması bu nitelik değişimini örneklemektedir (Tezel, 2002: 113).

Genel olarak değerlendirildiğinde, kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşen Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra kurulan Türkiye Cumhuriyet devleti kapitalist sermayeye karşı bir yönetim şeklinde ortaya çıkmamıştı. Bu yeni ulusal devletin yönetici eliti egemen oldukları topraklarda, başta iktisadi alan olmak üzere 'yerli sermaye/sınıf' aracılığıyla kapitalist ekonomiyle ilişki kurma hedefindeydi. Cumhuriyet'in kuruluşunu takip eden ve tek parti döneminin 'milli burjuva/sermaye yaratma' hedefine kaynaklık eden milliyetçilik, ulusal toplumsallaşmayı sağlamanın da ideolojisini oluşturmuştur. İktisadi bağımsızlığı sağlamaya yönelik atılan radikal adımların,

toplumsal, kültürel ve siyasal alanda da karşılık bulmasını sağlayacak esaslı dönüşümlerden biri, modern Batı Avrupa tarzı eğitim kurumlarının ülke topraklarında yaygınlaştırılması ve bu okul sistemine katılımın zorunlu faaliyet haline getirilmesi olmuştur. 1923–1945 yılları arasında 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı'nın idari reform programlarıyla hız kazanan modernleşme süreci yoğunlaşmış ve bu süreci pekiştiren eğitim ve kültür alanındaki çalışmalar artarak devam etmiştir. Toplumsal ve siyasal anlamda ulus temelli bir bütünlüğün sağlanmak istenmesi, eğitim alanına ayrı bir önem vermeyi gerektirmiş ve eğitim kurumları aracılığıyla toplumsal yapıda değişiklikler amaçlanmıştı. Tüm bu gelişmelerle, merkezileşen yönetimin meşruiyet zeminini sağlayacak homojen bir ulusal toplum/kimlik yaratma ve bağımsızlığın sağlandığı topraklarda ihtiyaç duyulan yerli iş gücünün yetiştirilmesi aynı politikanın hedefleriydi. Başta Mustafa Kemal ve tek parti dönemi siyasal figürlerinden İsmet İnönü olmak üzere tüm siyasal elitler, yakından ilgilendikleri eğitim müfredatının rotasını çizecek ilkelerin belirlenmesinde etkin bir rol üstlenmişlerdi. 'İlerleme', 'Sekülerleşme', 'Ulusçuluk', 'Batılılaşma' gibi söylemler üzerine kurulu olan ulus devlet yönetimi kurucularının takip ettiği ideolojik söylem olan milliyetçilik, eğitim sistemini koşullandırmış ve böylece eğitim sistemi de yeni Cumhuriyet'te milliyetçiliğin hâkimiyetini pekiştirmiştir (Kaplan, 2002: 788). Modern eğitim kurumları hem homojen ulusu inşa edecek hem de vatan topraklarının dünya siyasetine bağımsız bir birim/kültür olarak katılımını mümkün kılacaktı. Bu yönüyle Cumhuriyet döneminde eğitim politikalarının içeriğinde Türkleşme ve Batılılaşma düşünceleri paralel olarak ele alınmıştır. Meşrutiyet öneminden devralınan 'milli devlet' olma hedefi, Cumhuriyet dönemine gelindiğinde 'muasır medeniyetin parçası' olma (ve hatta üzerine çıkma) hedefine dönüştürülmüştür. Türkleşme ve Batılılaşma hedefleri birbirleriyle çelişmekle beraber Cumhuriyet kadroları bu iki ana hedef arasında teorik bir uyum sağlamayı döneminin ideolojisi haline getirmiştir. 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile tüm eğitim kurumları Eğitim Bakanlığı kontrolüne alınmıştır. Aynı yıl içinde Hilafetin kaldırılması ve 1 Kasım 1928'de ise Türkiye'de Arap harflerinin yerini Latin alfabesinin almasını sağlayan Harf İnkılabı gibi uygulamalar hem ulusal eğitim kurumlarını güçlendirecek/biçimlendirecek hem de yönetimin siyasal meşruiyetini artıracak önemli adımlardı (Özodaşık, 1999: 88-92; Zürcher, 1995: 271-273). Bu uygulamaların eğitim düzeyindeki çıktısı, 1923 yılında 13 milyon nüfuslu Cumhuriyet Türkiye'sinde resmi olarak tahmin edilememekle birlikte %10'u aşamadığı varsayılan yetişkin okur-yazar oranının toplam nüfusun 21 milyon olduğu 1950 yılında %32 olacak şekilde artış göstermesiydi (Pamuk, 2011: 277). Kapitalist sisteme özgü olmayan eğitim kurumlarının bu sistemde

üstlendikleri işlevin niteliği, 'rasyonel ilkeler' çerçevesinde dinin bireyin günlük yaşamını düzenleme etkinliğinden devlete karşı sorumluluk sahibi bireylerden oluşan nesillerin yetiştirilmesine dönüşmüştür. Kişiye modern bir toplum içinde sosyalleşebileceği ve kim olduğuna ilişkin vatandaş olma bilinci yaratmanın ardında devletin mevcut sistemde meşruluğunu kurma arayışı da yatmaktadır. Kapitalist sermaye birikiminin ve devlet aygıtının ihtiyacı olan bürokratik-teknik kurumlara iş gücü sağlama hedefi ise bu kurumsallaşma sürecinin diğer işlevlerindedir. Ortaya çıkan yeni devlet ve yönetim modelinde reform programlarının dünyanın birçok bölgesinde farklı düzeylerde, yoğunluklarda ve metotlarda ortaya çıkışı ise kapitalist dünya ekonomisinin içsel gelişmeleriyle bağlantılandırılabilir.

Kapitalist Dünya Sistemi Kısacasında İran (İslam) Devleti'nin Dönüşümü ve Eğitim Reformu

Benzer makro-tarihsel koşullarda kapitalist dünya ekonomisiyle eklemlenen İran toprakları için sistemle bütünleşmenin tarihlendirilmesine ilişkin farklı görüşler vardır. Bununla birlikte 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren İran coğrafyasının Avrupa ekonomisiyle eşitsiz ve bağımlı ilişkiye girdiği ve bu ilişkinin İran'ın 'çevre ekonomiye' dönüştü(rüldü)ğü genel kabulü söz konusudur (Foran, 1993; Issawi, 1981; 1982; Pamuk, 2005: 196). 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Batı Avrupa merkezli kapitalist ekonominin Büyük Britanya ve Çarlık Rusya etkisiyle yayıldığı Kaçar Hanedanlığı yönetimindeki İran coğrafyası sömürgeci güçler tarafından 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Anlaşmalarıyla fiili olarak bölünmüştür. İran merkez yönetimi olan Kaçar siyaseti söz konusu fiili bölünmenin etkisiyle oldukça dar bir alanla sınırlandırılmıştı.

İran topraklarında sömürgeci güçlerin etkinliğinin yoğunlaşmaya başladığı 19. yüzyıldan Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede İran'ın dış ticareti istikrarlı bir şekilde büyümüştür. Hanedanlık ekonomisinde 1901 yılında 150,60 milyon karan² olan ihracat oranı 1912 yılında 436,33 milyon karana çıkarken; ithalat aynı yıllarda sırasıyla 294,58 milyondan 567,58 milyon karana yükselmiştir (Jamalzadeh, 1935 aktaran Malek, 1991: 71). Bu yıllarda sömürgeci güçlerle yapılan ticari ilişkide en büyük pay ithalatta %38,62 ve ihracatta %58,71 oranlarıyla Çarlık Rusya'ya aitti. İkinci sırada ise, ithalatta %42,52 ve ihracatta %16,86 payla İngiltere yer almaktaydı. 1911-1912'ye gelindiğinde, Çarlık Rusya'yla ithalat %45,32 ihracat %68,85 oranlarına yükselirken; Britanya'yla olan ithalat %39,15 ihracat %9,96 oranındaydı (Jamalzadeh, 1935 aktaran Malek, 1991: 73). Ekonomide yabancı sermayeyle kurulan ilişkinin yoğunlaşması toplumsal yapıdaki dönüşümleri

1045 Şeker M (2024). İran ve Türkiye'nin Kapitalist Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme Süreçlerinin Karşılaştırılması: Eğitim Reformu Örneği (1923-1941). *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1032-1061.

de biçimlendirmiştir. Nüfusunun büyük çoğunluğu tarım toplumu olan İran coğrafyasında 1800'lerde nüfus ortalamasının %10'u şehir; %40'ı kırsal ve %50'si göçebe iken, 1900'e gelindiğinde bu oranlar %20'si kent, %55'i kırsal, %25'i göçebe olacak şekilde değişiklik göstermiştir (Malek, 1991: 69). Nüfusun niteliğine ilişkin bu değişiklikler, İran coğrafyasında dünya ekonomisinin etkileri doğrultusunda tarımın ticarileştiği, ekonomik faaliyetlerin değişiklik gösterdiği, toprak mülkiyet ilişkilerinin ve toplumsal yapının dönüştüğü sonucuna ulaştırmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde İran coğrafyası hem ekonomik hem de siyasi olarak tümüyle iki sömürgeci güce bağımlı hale gelmişti. Bu bağımlılık ilişkisi görece merkezi yönetime sahip olan Kaçar Hanedanlığı'nın etki alanını merkeze sıkıştırmakta ve eyaletlerde aşiretli güçlerin etkin olduğu parçalı bir yönetim görünümünde olmasına yol açmaktaydı. Bu parçalanmışlığa eşlik eden yerli ekonomik düzenin çöküşü, idari yolsuzluk ve yetersizlik, yönetici elitlerin halkın kötüleşen durumuna rağmen zenginleşmesi, siyasi çatışmalar gibi nedenler, mevcut yönetime karşı toplumsal muhalefeti güçlendirerek içerde değişimin kaçınılmaz olduğu fikriyatını da olgunlaştırmaktaydı. İran coğrafyasını nüfuz alanına bölen sömürgeci güçlerin ağırlaştırdığı koşullar altında mevcut düzenin artık değişmesi gerektiğine olan inanç, Tütün Boykotu ve Anayasa Devrimi gibi gelişmelere neden olan toplumsal muhalefeti meydana getirmiştir. Böylece uluslararası konjonktürün İran coğrafyasına etkisi, başka bir deyişle içerinin dışarı ile olan etkileşimi, Rıza Şah'ın merkezi yönetimi altında olan İran coğrafyasının sosyo-politik yeniden yapılandırılmasını gerekli kılacak ortamı yaratmıştı. Kazak Tugay birliğinde görevli asker Rıza Han, 1921 yılında fiili olarak Kaçar İranı'nda yönetimi üstlenmiştir. Böylece Rıza Han İran'ı, dünya siyasetinde Batı tarzı kurumsal araçlarla donatılan ulus devlete dönüştürülme motivasyonuna sahip siyasi bir aktör olarak ön plana çıkmıştır.

1925-1941 yılları arasında İran devlet yönetim kurumlarında ve toplumunda radikal değişikliklere öncülük etmesiyle bilenen Rıza Han, 1925 yılında kendini Şah ilan etmiş ve uluslararası düzende İran'ın bağımsız bir devlet olarak yerini almasının kurumsal zeminini oluşturmaya odaklanmıştır. Bu nedenle 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İran coğrafyasında Rıza Şah, devletin başkent dışında neredeyse varlık gösteremediği bir yönetimden kaynaklanan huzursuzluk ortamında iktidara gelerek 'parçalı otoriteye' sahip Kaçar yönetimini merkezi bir devlet yapısına dönüştürmüştür. İran coğrafyasında milliyetçi, merkezîyetçi ve modernleştirici politikaların hedeflendiği Rıza Şah döneminde (1926-1941) başta ekonomi olmak üzere toplumsal, siyasal ve kültürel alanda devletin aktif rol üstlendiği değişim politikaları takip edilmiştir. Şah'ın elinde kalan devlet yönetiminin temelini orduya

dayalı olduğunu ve bu nedenle Rıza Şah rejiminin “askeri otokrasi” olarak tanımlanabileceğini belirten Foran’a göre (1993: 220), Şah yönetiminin içerde hâkimiyetini sağlamlaştırması ülkenin ekonomik faaliyetlerine önemli ölçüde ‘devlet müdahalesiyle’ mümkün olabilmıştır. Devlet müdahalesiyle ifade edilmek istenen, Rıza Şah’ın idari, yargı, askeri ve eğitim kurumlarına ilişkin kapsamlı reformlar aracılığıyla devletin yeni bürokratik aygıtlarını hem şehirli hem aşiret hem de köylü nüfusun yaşamına daha fazla dâhil etmesiydi. Sınırlı bir coğrafi egemenliğe dayalı ulusal devlet modelinin I. Pehlevi İrani’ndeki etkisi, sanayileşme, tarımın ticarileşmesi, geleneksel toplumun kimlik duygusunun değiştirilmesi, giyim kuşamda yenilikler, siyasi katılımın sağlanması, eğitim kurumlarına zorunlu katılım yasası gibi tam dönüşümü sağlayacak uygulamaları içermekteydi (Gartwaite, 2011: 203). Yeni yönetimin acil dönüşüm talebini karşılayacak sermaye birikimi ise, önemli oranda petrol rafinerileri gelirine dayanmakla birlikte vergi borcu gecikmiş olanlardan alınan vergiler, yüksek gümrük vergileri ve tüketim mallarına konan vergi gelirleriyle de sağlanmaktaydı. Örneğin, 1922-1927 yılları arasında Maliye Bakanlığının vergi toplama sistemini kurmak üzere Amerikalı Arthur Millpaugh merkezileşme sürecinin parçası olarak malî danışmanlığa atanmış ve geniş yetkilerle donatılmıştır. Bu atama merkezin sermaye birikimini artıran gelişmelerden biri olmuştur (Abrahamian, 2011: 90; Gartwaite, 2011: 207). Rıza Şah yönetiminin sosyo-ekonomik dönüşüm için ihtiyaç duyduğu merkezi devlet gücünün kurulmasının ekonomik kaynağının petrol olması, I. Pehlevi yönetimini Kaçarlardan farklı olarak daha zengin kıldığı gibi modern teknolojiyi takip etme isteğini de sürekli canlı tutmaktaydı. Dolayısıyla I. Pehlevi döneminde İran, önceki dönemle kıyaslandığında, modernleşme ve merkezileşme faaliyetlerine yatırım yapabilecek ekonomik kaynaklara sahipti (Katouizan, 1981: 108). En büyük hedefi dünya siyasetine uyum sağlayacak güçlü İran ulusunu yaratmak olan Rıza Şah, aşiretli toplum yapısının oldukça güçlü olduğu İran coğrafyasında bölgesel kimliğin yerine ulusal bütünleşmeyi sağlamak amacıyla kapsamlı reform programlarını gerekli görmekteydi. Ulusal bankaların kurulması, bütün İran’ı baştan başa geçen demiryolu anlaşmalarının imzalanması, karayolları ağının genişletilmesi, sanayileşmenin desteklenmesi, Avrupa tarzı ticaret kanunlarının uygulanması, ticaret ve sanayi tekellerinin kurulması, Fransız eğitim sistemini takip ederek eğitim müfredatının değiştirilmesi, devlete ve şaha bağlılığı sağlayacak toplumsallaşmanın inşası gibi dönüşümler bu süreçle ortaya çıkan gelişmeler olmuştur (Gartwaite, 2011: 209-211). Böylece 20. yüzyıl boyunca İran ekonomisi, önceki yüzyıla kıyasla, basit bir tarım sisteminden çok daha yüksek gelir düzeyine sahip sanayileşmiş bir sisteme dönüşmüştür. Kapitalist dünya ekonomisiyle

bütünleşmenin uzun tarihsel dönemlere uzandığı İran topraklarının dünya ekonomisiyle ilişkileri büyük ölçüde doğal kaynaklarına, coğrafi konumuna, küresel pazar eğilimlerine, iç ideolojik ve siyasi kaygılarına bağlı şekillenmiştir. Rıza Şah döneminin ise, bu tarihsel sürecin yalnızca bir uğrağı olduğu söylenebilir.

Mustafa Kemal liderliğinde kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinde olduğu üzere Rıza Şah'ın İrani'nda da yeni düzenin kurumsal dönüşümlerinin her alanda olduğu gibi eğitim reformlarında da uygulanması ve daha yönetilebilir bir ulusal toplum yaratılması önem arz etmekteydi. Genel olarak eğitim sistemi özel olarak okulların yaygınlaştırılması politikasının merkezi devlet egemenliğinin sağlanmaya çalışıldığı toplumlar üzerindeki pekiştirme işlevi düşünülüğünde, Rıza Şah döneminde devletin ve toplumun modern formda yaratılması ve buna kaynaklık edecek yerli sınıf/iş gücünün yetiştirilmesi oldukça önemliydi. Bu yönüyle Rıza Şah'ın hedefleri arasında, hem nüfusun çoğunluğunun okuma-yazma bilmediğı İran coğrafyasında devlet kurumlarına yerli iş gücü kaynağı sağlayarak bağımsız İran devleti için gerekli kadronun yetiştirilmesi hem de kendi yönetiminin meşruiyet zeminini kurmak ve korumak için ulusal toplumun yaratılması bulunmaktaydı. Bu amaç doğrultusunda eğitim konusunda birçok reform yapılmıştır: 1933 yılında Fars Akademisi'nin kurularak Fars dilinin sadeleştirilmesi ve ülke genelinde resmi dil ilan edilmesi, Avrupa ülkelerine bilimsel ve teknik konuları incelemek üzere öğrenci gönderilmesi, Eğitim Bakanlığının kurulması ve o zamana kadar kurulan eğitim kurumlarının bu bakanlığa bağlanması, zorunlu eğitim yasasının ilanı vb. Bu reformlar merkezi devletin genel politikalarıyla uyumlu olarak yapılmakta ve devlet bütçesinden karşılanmaktaydı. 1928 yılında devlet bütçesinden eğitim alanındaki yeniliklere yapılan harcamalar %6,5 oranındayken 1933'te bu oran %8,3'e çıkmıştır (Katouzian, 1981: 111). Devlet bütçesinden yapılan bu harcamaların, merkezin sermaye birikim sürecine bağılı olarak ulus inşasına yönelik politikaları desteklediğı yorumu yapılabilir.

20. Yüzyılın İlk Yarısında İran ve Türkiye'de Eğitim Reformlarının Karşılaştırılması

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Kaçar Hanedanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini, yukarıda ele alınan tarihsel koşullar bağlamında, birbirine komşu olan ve sınırlı bir coğrafyada egemenliğe sahip iki farklı ulus devlet almıştır. Aynı yolu yürüyen/yürümek zorunda kalan ve ulus devlet yönetimlerine liderlik eden Mustafa Kemal ve Rıza Şah, kendi topraklarında Avrupa merkezli kapitalist ekonominin doğrudan etkisini 'dolaylı' hale getirmeyi ve

çağın öngördüğü modern ulus devlet yönetimini seleflerinden devraldıkları topraklarda kurmayı hedeflemişlerdi. Literatürde iki lider çoğunlukla 'Batılılaşma', 'Çağdaşlaşma', 'Laiklik' gibi kavram setleri etrafında veyahut kişisel özellikleri doğrultusunda kıyaslanmaktadır. Bu makale, ifade edilen süreçlerin neden(ler) değil sonuç olduğu fikrinden hareket ederek kapitalist dünya ekonomisinin Osmanlı/Türkiye ve Kaçar/Pehlevi Hanedanlığı'nı içine alarak farklı etki ve yoğunlukta sistemle bütünleşme süreçlerini temel analiz birimi olarak ele almaktadır. Bu kapsamda modern eğitim kurumlarının etki ve yaygınlığıyla merkezi devletin sermaye birikim süreci arasındaki doğrudan ilişki dikkate değerdir.

İran ve Türkiye arasında, ortak makro tarihsel dönüşümün (kapitalizm) siyasal örgütlenme biçimi (ulus devlet) gereği olarak birçok alanda olduğu gibi eğitim reformları konusunda da belli başlı paralellikler söz konusudur. Ancak bu süreçte merkezi devlet eliyle yapılan reformların devletin sahip olduğu sermaye birikim yoğunluğuna bağlı olarak gerçekleştirilmesi değişimlerin yönünün ve hızının temel belirleyicisi olmuştur. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulan Türkiye ve İran merkezi devletlerinin sahip olduğu sermaye birikim yoğunluğu, ülke içinde yapılan reformların yaygınlaştırılmasının maddi zeminini oluşturmaktaydı. Siyasal aktörlerin ve aydınların modernleşme sürecindeki etkin rolleri kabul edilmekle birlikte, İran ve Türkiye devletlerinin üzerine kuruldukları imparatorlukların ekonomi-politik koşulları ve toplumsal yapılarının bu koşullara bağlı değişimi her iki ülkenin modernleşme süreçlerini farklı şekillerde deneyimlemelerinin başlıca nedenlerindendir.

Tablo. 1 : Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Üçüncü Dünya Ülkelerinin Dünya Ekonomisine Entegrasyon Derecesinin Temel Göstergeleri

	Osmanlı	İran
Nüfus (milyon), 1913	21.0	11.05
Kişi Başına İhracat 1910-12(£)	1.04	0.62
Kişi Başına Yabancı Sermaye Stoku 1913(£)	20.30	1.74
Kişi Başı İhracat ve Yabancı Sermaye Bileşik Endeksi	100.0	36.2

Kaynak: Pamuk (1988: 27-149)

Birinci Dünya Savaşı'na kadar İran ve Osmanlı'nın dünya ekonomisine eklenme süreciyle ilişkili önemli veriler sunan Şevket Pamuk'un (1988) Tablo 1'de aktarılan karşılaştırmasında, iki hanedanlığın aynı derecelerde ihracat ve sermaye oranlarına sahip olmadıkları görülmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında ticari sermaye, sermaye yatırımları ve borçlanma/borçlandırma gibi ekonomik düzeyde yoğunlaşan sömürgeci güçlerle eşitsiz ilişki ivme kazanmıştır. Pamuk (1988: 138-139), Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı arifesinde dünya ekonomisiyle bütünleşme derecesinin hem kişi başına ihracat hem de kişi başına düşen yabancı yatırım seviyeleri açısından, Asya'daki orta büyüklükte olan diğer ülkelere kıyasla, daha fazla artış gösterdiğini ifade eder. Tablodan aktarılan verilerden hareketle, iki komşu hanedanlık sömürgeci güçlerle farklı yoğunluklarda ticari ilişki geliştirmiştir. Yabancı sermaye stoku ve sermaye ihracı indeksi temel alındığında Osmanlı'nın İran'a kıyasla neredeyse üç katı kadar fazla yoğunluğa sahip olduğu söylenebilir. Bu farkın uzun vadede modern ulusal devlet yapısının hem İran'da hem de Türkiye'de merkezi devlet yönetimi eliyle inşa edilmesine etkisi düşünüldüğünde, merkezin sahip olduğu sermaye birikim oranına göre reformların ülkelerin çeperi sayılabilecek uzak alanlara kadar ulaşabilme gücünü doğrudan belirleyen önemli bir neden olduğu ifade edilebilir.

Kapitalist dünya ekonomisiyle Osmanlı ve İran'ın farklı hız ve yoğunlukta bütünleşme göstermesinin tarihsel nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki, İran coğrafyasında Osmanlı'ya kıyasla tarihin belirli bir kesitinde, yönetimde süreksizliğin/kopuşun meydana gelmiş olmasıdır. 1722'de Safevilerin yıkılışından 1796 Kaçar Hanedanlığı'nın kuruluşuna kadar geçen yaklaşık altmış yıllık dönemde İran topraklarının her bölgesi farklı aşiret güçlerinin etkisi altında olmuştur. Bu durum, Kaçar İranı'nın, her ne kadar görece merkezi bir güç olma yolunda bir adım öne çıkmış olsa da, ülke içinde denetim kurmasını zorlaştıran en büyük sınırlılık olarak değerlendirilebilir. Özellikle ülkenin coğrafi koşullarının zorlukları da düşünüldüğünde (güney ve kuzey hattı boyunca uzanan Zagros ve Elbroz sıradağları ve Deşt-i Kebir ve Deşt-i Lut adında iki büyük çölün varlığı) oldukça parçalı bir yapıyı devralan Kaçar yönetiminin gücünü çeperde etkinlik kazanan aşiretlere bağlı kılmıştı. Kaçar İranı'nın görece merkezi gücü sağlama ve gücü uzak bölgelere yayma kararlılığının Osmanlı'da olduğu kadar hayata geçememiş olmasının yönetim düzeyindeki etkisi bahsi edilen sınırlılığa dayanmaktadır. Bu nedenle dünya ekonomisinin bu coğrafyadaki etkisinin hızla arttığı 19. yüzyılda Kaçar yönetimi sömürgeci güçlere karşı ülke içinde kurumsallaşmayı sağlamak yerine Hanedanlığının zenginleşmesine öncelik vererek mevcut yapının 20.

yüzyıla kadar neredeyse değişmeden devam etmesine yol açan politikalar izlemiştir. İran'ın geleneksel toplum yapısının, Osmanlı'ya kıyasla, 20. yüzyılın ilk yarısına kadar bile güçlü bir biçimde varlık göstermesi bahsi edilen koşullarla mümkün olabilmişti. İran coğrafyasında toprak reformu, kapsamlı ve sistematik bir biçimde 1963 yılında Beyaz Devrim'in bir parçası olarak Muhammed Rıza Şah döneminde uygulanmıştır. Osmanlı Türkiye'sinde ise toprak mülkiyet düzenlemesi 1858 Arazi Kanunnamesi'yle çok uzun zaman önce zaten başlatılmıştı. Toprak mülkiyet ilişkilerini yeniden düzenleyen reform uygulamalarının İran'da çok daha geç dönemlerde gerçekleştirilmesi iki ülkenin toplumsal yapısının dönüşümüyle ilgili farklılığı ortaya koyduğu gibi merkezi devletin bürokratik ağının sınırlılığına da işaret etmektedir.

Osmanlı ve İran topraklarında gayrimüslim nüfusun genel nüfusa oranı, her iki imparatorluğun dünya ekonomisiyle farklı düzeylerde ilişki geliştirmesini etkileyen bir diğer faktördür. Issawi'ye göre (1981), Osmanlı topraklarında, İran'a kıyasla, yabancı tüccar nüfusunun niceliksel fazlalığı dünya ekonomisiyle kurulan ilişkilerin Osmanlı'da daha fazla etkili olmasına neden olmaktadır. Her iki imparatorluk toprağında gayrimüslim nüfusun farklı oranlardaki varlığı hem ticari ilişkileri kurma ve bağlantı oluşturma hem de sistemin dönüşümüne kolaylık sağlama konusunda oldukça önemlidir. Gayrimüslim nüfusun Osmanlı'ya kıyasla İran coğrafyasında daha az olması ve buna bağlı olarak yurt dışına öğrenci gönderme ve göç gelişmelerin daha sınırlı kalması dolayısıyla değişime kaynaklık edecek 'entelektüel azlığa' da yol açmaktaydı (Issawi, 1981: 67). Son olarak Osmanlı'nın Avrupa kıtasına komşu olması eş deyişle bir yüzünün Balkan topraklarına dönük olması değişimin (İran'a kıyasla) daha yoğun yaşanmasının nedenleri arasındadır. İslamoğlu-İnan'a göre (1991: 15), Osmanlı/Türkiye'nin Batı Avrupa'yla askeri, diplomatik, ticari ve kültürel ilişkilerinin yoğun olması, genişleyen Avrupa'yı çok daha yakınında ve anında hissetmesinin nedeni olmuştur.

Bu nedenlerle Kaçar İranı'nın reform politikaları Osmanlı İmparatorluğu'yla benzerlik gösterse de bu çabalar tam olarak merkezileşmeyle sonuçlan(a) mamıştı. Ayrıca ülkenin Büyük Britanya ve Çarlık Rusya arasında fiili olarak bölünmüş olması, Kaçar yöneticilerinin kapitalist sisteme uyum sağlamasını ve/ya bu sisteme karşı kendi kurumlarını oluşturmasını engellemekteydi. Kaçar siyasasının büyük ölçüde iki sömürgeci gücün kontrolüne girmesi, İran'da yabancı yatırımcılara büyük tavizler verilmesine ve krediler ve diğer ekonomik yükümlülükler karşısında yönetimin etkisinin sınırlı kalmasına neden olmuştu (Katouzian, 1981: 54). Bu durum, Osmanlı'ya kıyasla, Kaçar yönetici elitinin reform programlarının kapsamının daha dar bir niteliğe

sahip olmasına ve istenilen düzeyde etkinlik oluşturmamasına yol açmıştı. Benzer dönüşümün yaşandığı Osmanlı örneğinde, 19. yüzyılın ilk yarısında işleyen düzen bozulmuş olsa da İran'a kıyasla yönetimde 'görece sürekliliğin' olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla III. Selim ile başlayan ve 'Tanzimat Devleti' olarak devam eden Osmanlı modernleşme süreci, merkezi yönetimin zayıfladığı dönemler olsa da, mevcut yapıyı değiştirme noktasında görece sürekliliğin olduğu bir zaman aralığına işaret etmektedir. Bu nedenle yönetim düzeyinde bir 'kopuştan' bahsetmek pek mümkün görünmemektedir.

Bu çerçeveden bakıldığında, 19. yüzyılın ilk yarısında hem Kaçar İrani'nda hem de Osmanlı'da eğitim reformlarına ilişkin ayrılan bütçe dünya ekonomisiyle bütünleşmenin içsel dönüşümlere etkisini eğitim kurumları özelinde örneklemektedir. 1860-1861 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil eğitime harcanan bütçe, toplam harcamaların %0,2'si iken, bu oran 1911-1912'de %2,1'ye yükselmiştir. Benzer zaman aralığında İran'da bu oranın daha da az olduğu bilinmekle birlikte kesin veriler elde edilememiştir. Bu farklılık okula kayıtlı öğrenci sayısında da görülebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ilkokullarında (Rüşdiye) öğrenci sayısı 1858'de 3400, 1867'de 7800 ve 1895'te 31400 kişi olarak sürekli artış göstermekte ve bu sayı devlet ortaokullarında (İdadi) 5400 öğrenci ve azınlık ve yabancı okullarda ise sırasıyla 83000 ve 19000 olarak aktarılmaktadır. Aynı yıllarda İran'da bu sayılar kesin olmamakla birlikte Birinci Dünya Savaşı'na kadar okullu öğrenci sayısının çok daha az olduğu belirtilmektedir (Issawi, 1982: 113). Eğitim kurumlarının düzenlenmesine yönelik bütçe harcamaları ve okula kayıtlı öğrenci sayısındaki bu farklılık modern eğitim kurum yapılarının oluşturulması ve eğitimli iş gücü/insan kaynağı açığını doğrudan etkilemiştir. Birinci Dünya Savaşı ve hatta sonrasına kadar İran topraklarında Osmanlı'ya kıyasla 'görelî barış dönemi' daha uzun sürse de önemli bir dönüşüm yaşanmamıştır.

19. yüzyılın doğrudan sömürgeleştirilemeyen ve görece merkezi bir otoritenin varlığının söz konusu olduğu koşullarda dünya ekonomisiyle bütünleşen Kaçar İrani'nin selefi Rıza Şah'ın bağımsız ulus devleti kurma çabalarında -Mustafa Kemal'e kıyasla- neredeyse sıfırdan başlamak zorunda kaldığını söylemek abartılı olmayacaktır. Rıza Şah'ın, Mustafa Kemal'e kıyasla, görece daha zayıf merkezi bir yönetim devralması, devletin reform programlarını sistemli bir biçimde yürüteceği kurumlardan yoksun olması anlamına gelmekteydi. Böylelikle Şah'ın çağı yakalama ve egemeni olduğu topraklarda Batılı tarzda reformlar yapma hedefi idari düzeyde

yeterli kurumsal araçların yokluğunun etkisi altındaydı. Bir diğer etken ise iki ülke özelinde Şii ulema sınıfı ile Sünni ulemanın kapitalist dünya ekonomisiyle eklemleme sürecinde değişen toplumsal rolleridir. 16. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen tarihsel süreç içerisinde İran'da, Osmanlı'dan farklı olarak, Şii ulemanın diğer toplumsal sınıflarla/gruplarla kurduğu ilişkinin yalnızca kültürel ve dini alanla sınırlı kalmayıp ekonomik ilişkiler de geliştirmesi onların gücünü pekiştirmiştir. Böylece dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinde Şii ulema sınıfı gücünü dinsel ve toplumsal alandan siyasal ve ekonomik alana doğru genişletmiştir (Şeker, 2022: 290). Bu durum, Şii ulema sınıfının merkezi yönetimlere/yöneticilere karşı muhalefeti de örgütleyebilecek bir güce sahip olmasına zemin hazırlamıştır. Rıza Şah, Şii ulemanın bağımsız rolüne karşı bir politika takip etmiş olsa da bu grubun etkinliğini ortadan kaldırmamıştır. Osmanlı ulemasının ise, merkezileşme politikalarının başlangıcıyla birlikte padişahın otoritesinden bağımsız bir ekonomik kaynağa sahip olmadığı ve merkezi devletin karar verdiği konularda çoğunlukla görüş beyan etmekten kaçındığı belirtilmektedir (Zilfi, 2016: 259). Bu nedenle Şii ulemanın, Sünni ulemadan farklı olarak, İran toplumundaki saygınlığı onların yalnızca dini konularından değil, toplumun farklı sınıflarıyla/gruplarıyla ekonomik ve kültürel ilişki geliştirebilmiş olmalarından kaynaklandığı söylenebilir. Bu farklılık hem Rıza Şah hem de Mustafa Kemal'in içerde düzenin sağlanması noktasında kendilerine karşı oluşabilecek muhalefetin örgütlenme gücünü doğrudan belirlemiştir. Eğitim reformları örneğinde, Türkiye'den farklı olarak, Pehlevi İranı'nda her ne kadar radikal dönüşümler gerçekleşmiş olsa bile eğitimde ikili sistemin (geleneksel ve modern) kaldırıl(a)mamış olması bahsi edilen sınıfsal konumla olan ilişkisiyle açıklanabilir.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulan Türkiye ve Pehlevi İranı'nda başta iktisadi alan olmak üzere toplumsal, kültürel ve siyasal reformların devlet eliyle yönetilmesi dönüşümlerde benzerlikler ortaya çıkarmıştır: 1930'larda hem İran'da hem de Türkiye'de sermaye birikim sürecine katkı sağlayacak yabancı sermayeyle ticari anlaşmaların sona ermesi, gelir ve koruma tarifelerinin ve ikili anlaşmaların aktif olarak kullanılması, kapitülasyonların kaldırılması, gelir vergileri ve ölüm vergileri dâhil olmak üzere yeni vergilerin getirilmesi, merkez bankalarının kurulması vb. Merkezi yönetimin ekonomik kaynaklarının yoğunlaşması siyasal, kültürel, toplumsal alanda hedeflenen dönüşümün maddi zeminini oluşturmaktaydı. Çünkü merkezin ekonomideki uygulamaları siyasal ve toplumsal düzeyde 'millileş(tir)me' politikalarına dayanak oluşturmaktaydı. Osmanlı'ya/Türkiye'ye kıyasla Rıza Şah İranı'nda bu dönüşümleri sağlayacak temel kaynak hiç kuşkusuz petrol

olmuştur. Rıza Şah döneminde petrol gelirleri önceki dönemlere kıyasla artmıştır. İran ekonomisine canlılık sağlayan petrol gelirleri devletin altyapı ve sanayi yatırımlarına destek sağlıyordu. Ayrıca petrol, kamu borçlarının azaltılmasına, bütçenin ve maliyenin yeniden yapılanmasına ve kalkınma planlarının finanse edilmesine katkı sağlayan en başat kaynaktı. Elbette bu canlılık önceki dönemlere kıyasla bir toparlanma sağlasa da ülkenin tam anlamıyla ekonomik ve sosyal ilerleme yaşadığı anlamına gelmemekteydi (Katouzian, 1981: 93).

Özellikle yüksek maliyetli ancak düşük verimliliğe sahip yatırımlar reform programlarının istenilen düzeyde etkili olamamasının en önemli nedenlerindendi. Kalkınma programlarının parçası olan sanayileşmenin ülkenin yalnızca merkezi kentleriyle sınırlı kalması ve altyapısal gelişmelerin, ülkenin coğrafi koşullarının etkisi de düşünülürken, oldukça dar bir bölgede yatırıma dönüşmesi gibi nedenler Rıza Şah'ın hedeflediği etkiye ulaşamamasının arka planını oluşturmaktaydı. İfade edilen bu sınırlılıklar Rıza Şah döneminde eğitim kurumlarına yapılan kamu harcamalarının hedeflenen düzeyi yakalayamamasının sebepleri olarak da gösterilebilir. Eğitimde, önceki dönemlere kıyasla, çok daha yüksek rakamlara ulaşılmış fakat eğitim fonlarının çoğu 'pahalı, modern ve prestijli' projelere harcanmıştır. Modern (geleneksel eğitimin aksine) eğitimin yaygınlaştırılması çoğunlukla başkentte ve orta sınıf ailelerle sınırlı kalmıştır (Aresteh, 1962: 58). Böylece okuma- yazma bilen nüfusun oranının çok düşük olduğu İran coğrafyasında mevcut durumu değiştirecek maddi desteğin neredeyse sunulmadığı söylenebilir (Katouizan, 1981: 95).

Tablo. 2: 1925-1938 Yıllarında Türkiye ve İran Karşılaştırması

	1925		1938	
	Türkiye	İran	Türkiye	İran
Nüfus (milyon kişi)	13.1	12.5	17.1	15
İthalat (milyon dolar)	246	88	119	55
Demiryolu (km)	4.700	250	7.324	1.700
Okullu Öğrenci (kişi)	413.000	74.000	810.000	243.00

Kaynak: İssawi (1981: 70)

Tablo-2’de Issawi’den (1981) aktarılan karşılaştırmalı verilerde, 20. yüzyılın ilk yarısına doğru İran ve Türkiye’nin ulus inşa sürecinde farklı oranlarda etkinliği sahip oldukları sonucu çıkarılabilir. Dış ticari ilişkilerde yaşanan düşüş 1929 Dünya Buhranı etkisiyle birlikte değerlendirildiğinde, ithalat oranlarında meydana gelen düşüş uluslararası ekonomik krizle ilişkili açıklanabilir. Ancak buna rağmen her iki ülkede farklı oranlarda gerçekleştirilen ithalat, dünya ekonomisiyle ticari ilişkilerin farklı yoğunluklarda gerçekleştiğini ve Osmanlı-Kaçar İranı’ndan süregelen yabancı sermayeyle farklı oranlarda kurulan ilişkinin ulus devlet yönetimlerinde de devam ettiğini göstermektedir. Özellikle altyapısal gelişmeler merkezi devletin uzak coğrafyalarda etkinlik kurma arayışına sağladığı kolaylık açısından değerlendirildiğinde, Türkiye’nin İran’a kıyasla çok daha gelişmiş bir altyapıya sahip olduğu ifade edilebilir. Rıza Şah İranı’nda her ne kadar kendi bağlamında radikal dönüşümler yaşanmış ve Türkiye’ye kıyasla daha hızlı gelişme göstermiş (petrolün etkisiyle) olsa da aradaki fark varlığını korumaya devam etmiştir. Altyapısal gelişmelerin yaygınlığı, ülke içerisinde modern eğitim kurumlarının yaygınlaştırılması, modern devlet yapısına uygun vatandaş profili ve yerli iş gücü kaynağı yetiştirmeyi doğrudan etkilemektedir. Farklı oranlarda aşiretli toplumsal yapıya sahip İran ve Türkiye’de altyapının geliştirilmesi hem tarımın ticarileşmesi, merkezi devletin vergi gelirinin artışı hem de kırsal toplumsal yapının dönüşümüne etkilemekteydi. Rıza Şah İranı’nın modernleşme sürecindeki ivmesi Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk döneminin (1923-1938) gerisinde kalmıştır. Bu sürecin bir parçası olarak Rıza Şah ve Mustafa Kemal döneminin sonuna doğru eğitim kurumlarının yaygınlığı arasındaki farkı okullu öğrenci sayısındaki niceliksel veriler ortaya koymaktadır. Rıza Şah İranı’nda modernleşme çabalarının eğitim reformları özelindeki etkisi, dönemin başlangıcından bitişine kadar neredeyse dört kat artış gösterse de, zorunlu eğitim yasasına uyum ülke genelinde %15’i aşmamıştır (Areshteh, 1962: 57-58). Yine benzer şekilde, birbirine yakın zaman aralığında merkezi yönetimlerin eğitime ilişkin yatırımlarına bakıldığında, 1920’lerin başında İran’da okula katılanlar toplam nüfusun %0,6’sı (75000 kişi) iken, Türkiye’de bu oran %3’tür (400000 kişi). 1950’ye gelindiğinde İran’da neredeyse on katına çıkan bu oran 740000’e yükselmiş, Türkiye’de ise dört katından fazla artarak 1800000’e ulaşmıştır. 1970’e gelindiğinde ise, İran’da okula giden nüfusun toplam nüfusa oranı %14 (4150000) Türkiye’de %18 (6500000) olmuştur (Issawi, 1982: 114).

Yukarıdaki verilerden hareketle, Türkiye ve İran’ın modern ulus devlet inşa sürecinde siyasi liderlerin özgül ağırlıklarının etkisi kabul edilmekle birlikte, dönüştürme hedefinde oldukları coğrafyanın yapısal niteliklerinin

çok daha belirleyici olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu nedenle her iki ülkenin dönüşümünün benzer zaman aralığı ve koşullarda kapitalist dünya ekonomisiyle farklı hız ve yoğunluklarda eklenmesi temelinde gerçekleştiği söylenebilir. Osmanlı ve Kaçar İrani merkezi yönetimlerinin dış ekonomik ilişkileriyle sahip olduğu sermaye birikim yoğunluğu aynı zamanda bu yönetimlerin toplumu dönüştürebilme gücünü/sınırını da belirlemektedir.

Merkezi imparatorlukların/devletlerin sermaye birikim farklılığı, geleneksel toplum yapısının güçlü bir biçimde varlığını koruması, coğrafyanın sahip olduğu farklı fiziki koşullar -İran coğrafyasında iki büyük çöl ve iki sıradağın ulaşımı zorlaştırması ve maliyeti artırması- Şii ulema sınıfı ve Sünni ulemanın kapitalist ekonomiyle bütünleşme sürecinde değişen toplumsal rolleriyle, iç siyasette aktör olma/olamama gibi çeşitli etkenler iki lider şahsında yapılan reform düzenlemelerinin etki ve sonuçlarını belirleyen nedenleri oluşturmaktadır.

Eğitim reformu özelinde bakılacak olursa, devlet yatırımlarına bağlı olarak gerçekleştirilen reform düzenlemelerinde Rıza Şah İrani'nda, Mustafa Kemal'in reformlarına kıyasla, eğitim kurumlarının çoğunlukla kentsel alanlarda -özellikle orta sınıfla- sınırlı kalması kişisel nedenlerden çok bahsi edilen yapısal koşulların sonucu olarak değerlendirilebilir. 20. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı bürokrasisinde çalışan insan kaynağı çoğunlukla modern eğitim kurumlarında eğitilmiş kişilerden oluşmaktaydı ve merkez bölgelerle taşra arasında iletişimi sağlayacak yaygın iletişim araçları zaten mevcuttu. Buna karşılık İrani'da merkezi yapılanmanın otoritesini güçlendirecek yeterli sayıda modern eğitilmiş bürokratin olduğu söylenemez (Metin, 2006: 281). Rıza Şah İrani, Mustafa Kemal dönemiyle kıyaslandığında, özelde eğitim reformu genelde bürokratik kurumsallaşma düzeyi bakımından görece sınırlı kalmıştır. Bunun sebepleri üzerine her iki ülkenin içsel ve dışsal faktörleri temelinde değerlendirmeler yapılabilir. Fakat bu çalışma, her iki ülkenin kapitalist sisteme eklenme hızı ve yoğunluğu ile eğitim alanındaki kurumsallaşma düzeyi arasında doğrudan bir ilişki olduğunu varsaymaktadır.

Sonuç

Çalışmada, 19. yüzyılda evrensel bir sisteme dönüşen kapitalist dünya ekonomisinin birbirinden farklı coğrafyaları içine alarak genişlemesinin sonucunda dünya ekonomisine hammadde ihracatçısı ve sınai ürün ithalatçısı olarak eklenen 20. yüzyıl Kaçar/Pehlevi İrani ve Osmanlı/

Türkiye'nin kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmelerinin modern eğitim reformlarına etkisi ele alınmaktadır. Söz konusu dönüşüm sürecinde özne etkenlere kurucu rol atfetmeden nesnel olguların ve koşulların belirleyicisi olan kapitalist dünya ekonomisinin etkisinin başat olduğu ileri sürülmektedir. Bu temelde, dünya ekonomisinin maddi zeminiyle bağlantılı olarak Rıza Şah ve Mustafa Kemal'in ulus devlet inşa sürecinde birtakım benzerliklere sahip olmalarında ortak makro-tarihsel dönüşümler temel belirleyicidir.

Kapitalist ekonominin Orta Doğu coğrafyasına eşitsiz ve bağımlı etkisi, Rıza Şah ve Mustafa Kemal liderliğindeki devletlerde milliyetçilik ideolojisini 'reçete' olarak görme eğilimini güçlendirmiştir. Benzer politikaların amaç edinildiği bu iki devlette modern eğitim reformları her ne kadar benzer hedefleri içerse de eğitim kurumlarının inşası, yaygınlaştırılması ve etkileri bakımından sonuçları benzer ol(a)mamıştır. Aynı düzeyde sonuçlar alamazlar da her iki aktörün hedefi, imparatorluk yönetiminden 'sınırlı bir toprak parçasına dayanan vatan' kurma ve bu vatana yaşanabilir kılacak olan 'homojen bir ulusal bütün' modern eğitim kurumları aracılığıyla sağlama fikriydi. Bu nedenle, milliyetçilik ideolojisi eğitim sistemini koşullandırırken, eğitim sisteminin de hedeflenen ulusal toplumsallaşmayı pekiştirmesi umuluyordu. Böylece 20. yüzyılın ilk yarısına kadar kapitalist ekonomiyle bağımlı ve eşitsiz ilişki sürdüren imparatorlukların üzerine kurulan modern ulusal devletlerin ideolojik söylemi olan milliyetçilik, hem dış dünyayla ilişkiyi bağımsız kılma hem de ülke içinde merkezi otoriteyi güçlü kılmanın siyasi ve kültürel zeminini oluşturmanın temel söylemi olmuştu(r). Ekonomik ve politik olanın birliği (doğrusal değil ilişkili) üzerinden yükselen kapitalist pazarla bütünleşmenin belirlediği koşullar altında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılları yani Tek Parti Dönemi (1923-1946) ve Pehlevi İrani'nda Rıza Şah Dönemi (1925-1941) söz konusu yapısal sürecin koşullandırdığı gelişmelerle şekillenmiştir. Kapitalizm öncesi toprak mülkiyeti, üretim biçimleri, devlet yapısı ve devlet-toplum ilişkilerinin dünya ekonomisiyle bütünleşerek değişip dönüşmesi, yeni sosyo-ekonomik koşullarda ortaya çıkan toplumsal iş bölümüne uygun insan gücünün yetiştirilmesini zaruret haline getirmiştir. Başta ekonomi olmak üzere toplumsal ve siyasi alanda yaşanan bu dönüşümlere 'bütün ve homojen bir toplumsallaşma' amacı eşlik etmiştir. Bu amaç söz konusu dönemde hem siyasi yönetimlere meşruiyet sağlayacak ulusal toplumu yaratmayı hem de bağımsız kurumsallaşmanın ihtiyaç duyduğu yerli insan kaynağını yetiştirmeye dayanmaktaydı. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren üst yapısal reformlarının yoğunlaşmasıyla başlayan değişim ve dönüşüm sürecinde tanzimat reformları, anayasal meşruiyet, anayasal meclisin kurulması gibi gelişmeler 20. yüzyılın ilk

çeyreğinde siyasi aktörler öncülüğünde uluslararası sisteme eşit egemen bir birim olarak katılımın yönetim koşulunun 'modern ulus devlet' haline geçilmesine uygun ortamı hazırlamıştır. Dünya pazarına bağımlı imparatorluk ekonomilerinin sahip olduğu ekonomik sermaye birikimi ve siyasi mekanizmalarından kurulan Türkiye ve İran ulus devletlerinde dünya ekonomisinin işlerlik kazanması, devlet yönetimi ve toplumun Batı Avrupa tarzı kriterlere göre düzenlenmesini gerekli kılmaktaydı. Merkezi devletin gücünün sınırlı bir toprak parçasına sıkıştırıldığı devletlerarası sistemde, siyasi liderler öncülüğünde yönetilen süreç bazı ortak noktalara sahip olsa da modernleşme çabaları benzer etki ve yoğunlukla gerçekleş(e)memiştir. Kapitalist dünya ekonomisine katılımın tarihsel olarak benzer etki ve hızda gerçekleş(e)mediği Osmanlı ve İran'ın merkezi toprakları üzerinde yükselen ulus devletler, bu tarihsellik doğrultusunda sınırlı coğrafyada etkili bir rejim kurabilmişlerdir. 19. yüzyılın Kaçar İranı ve Osmanlı'nın 'çevreleşme' süreciyle kaybettikleri düzenin, Kaçar İranı'nda, Osmanlı'ya kıyasla, oldukça sınırlı olması, Kaçar yönetici sınıfının ülke içinde otoritesinin gevşek/zayıf ilişkiler ağına dayanıyor oluşu ve dolayısıyla yönetiminin 'parçalı otoriteye' sahip olması, İran coğrafyasının koşullarının elverişli olmaması ve buna ilişkin olarak altyapısal gelişmelerin uzak coğrafyaları merkeze bağlayacak yeterlilikte olmaması gibi nedenler reform programlarının, özelde eğitim kurumlarının reformize edilme çabalarının kapsamının sınırlı kalmasına yol açmıştır. Bu farklılıkların devredildiği ulus devletleşme sürecinde, İran'da Şii ulema sınıfının kültürel etkisinin yanı sıra sahip olduğu ekonomik gücü, toplumsal yapının Osmanlı/Türkiye'ye kıyasla daha parçalı görünümü, toprak mülkiyetinde dönüşümü sağlayan reform programlarının Osmanlı/Türkiye'ye göre çok daha geç uygulanması gibi içsel faktörlerle sömürgeci güçlerin bu bölgedeki etkisinin bir araya gelmesi, benzer yönelimlerle hareket eden Rıza Şah ve Mustafa Kemal'in karar alma süreçlerinde etkili olmuştur. Bu çerçeveden değerlendirildiğinde, İran ve Türkiye'nin kapitalist dünya ekonomisiyle eklemleme sürecindeki farklı hız ve yoğunlukları her iki ülkenin hedefledikleri eğitim reformları düzeyini belirlemiştir.

Sonnotlar

1- Bütünleşme (incorporation), Wallerstein'in çalışmalarında ve onun çalışmalarına atıfla 'tümleşme', 'eklemleme', 'içerilme' olarak çevrilmektedir (Wallerstein vd., 1993). Bu makalede, bütünleşme, eklemleme, içerilme ve tümleşme kavramları aynı anlama gelecek şekilde kullanılmaktadır. Bütünleşme/Tümleşme/Eklemleme kavramları iki farklı yapının etkileşimiyle oluşan özgün koşulların bir bütün olarak sistemle olan ilişkisini ifade eder.

2- Kaçar dönemi İran para birimi.

Kaynakça

Abrahamian E (2011). *Modern İnan Tarihi*. Çev. D Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Afşar E (2020). Türkiye-İnan Üzerine Okumalar: Devlet-Siyaset-Hukuk-Toplum-Ekonomi-Kültür-Din. İçinde: A Erol ve E Afşar vd. (der), *Türkiye-İnan Üzerine Okumalar*, İstanbul: Hiperyayın, 53-91.

Amin S (1992). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. Çev. S Lim, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Arasteh R (1962). *Education and Social Education and Social Awakening in Iran: 1850-1960*. Leiden: E. J. Brill.

Atuk M V (2017). İnan Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye Ziyareti. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII(35), 219-247.

Boratav K (2005). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*. 9. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.

Buğra A ve Savaşkan O (2014). *Türkiye'de Yeni Kapitalizm: Siyaset, Din ve İş Dünyası*. Çev. B Doğan, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çizakça M (1985). Incorporation of the Middle East into the European World-Economy. *Review Fernand Braudel Center*, 8(3), 353-377.

Fülberth G (2008). *Kapitalizmin Kısa Tarihi*. Çev. S Usta, İstanbul: Yordam Kitap.

Foran J (1993). *Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution*. Colorado: Westview Press.

Frank A G (1990). A Theoretical Introduction to 5.000 Years of World System History. *Review Fernand Braudel Center*, 13(2), 155-248.

Garthwaite G R (2011). *İnan Tarihi: Pers İmparatorluğundan Günümüze*. Çev. F Aytuna, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Gates L C ve Deniz M (2019). Puzzling Politics: A Methodology for Turning World-Systems Analysis Inside-Out. *Journal of World- Systems Research*, 25(1), 59-82.

Hall T D (2012). Incorporation into and Merger of World-Systems in Handbook of World System Analysis. İçinde: S Babones ve C Chase-Dunn (der), *Routledge Handbook of World-Systems Analysis: Theory and Research*, Taylor & Francis Group, 47-46.

Hobsbawm E (2012). *Sermaye Çağı: 1848-1875*. 2. Baskı, Çev. M S Şener, Ankara: Dost Kitabevi.

Hopkins T K (2016). The Study of the Capitalist World-Economy Some Introductory Considerations. *Review Fernand Braudel Center*, 39 (1/4). 51-82.

Hopkins T K ve Wallerstein I (1987). A Concluding Note. *Review Fernand Braudel Center*, 10(5/6), 901-902.

1059 Şeker M (2024). İnan ve Türkiye'nin Kapitalist Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme Süreçlerinin Karşılaştırılması: Eğitim Reformu Örneği (1923-1941). *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1032-1061.

- Hopkins T K ve Wallerstein I (2016a). Patterns of Development of the Modern World-System. *Review Fernand Braudel Center*, 39 (1/4), 83-128.
- Hopkins T K ve Wallerstein I (2016b). Structural Transformations of the World-Economy. *Review Fernand Braudel Center*, 39 (1/4), 171-194.
- Issawi C (1981). Egypt, Iran and Turkey, 1800-1970: Patterns of Growth and Development. İçinde: P Bairoch ve M Uvy-Leboyer (der), *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution*, Palgrave Macmillan Press, 65-68.
- Issawi C (1982). *An Economic History of the Middle East and North Africa*. Colombia: Columbia University Press.
- İnan H (1983). Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme. *Toplum ve Bilim*, 23, 9-39.
- İslamoğlu-İnan H (1991). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaplan İ (2002). Milli Eğitim İdeolojisi. İçinde: T Bora (ed), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik. Cilt 4*, İstanbul: İletişim Yayınları, 788-800.
- Karpat H K (2006). *Osmanlı'da Değişim ve Uluslaşma*. Çev. D Özdemir, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Kasaba R (2005). *Dünya, İmparatorluk ve Toplum: Osmanlı Yazıları*. Çev. B Büyükdal, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Katouzian H (1981). *The Political Economy of Modern Iran: Despotism and Pseudo-Modernism:1926-1979*. Palgrave Macmillan Press.
- Keyder Ç ve Özveren E Y vd. (1993). Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives. *Review Fernand Braudel Center*, 16(4), 519-558.
- Keyder Ç (2013). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. Çev. S Tekay, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx K (2009). *Kapital: Kapital Üretim Eleştirel Bir Tahlili*. Cilt I, Çev. A Bilgi, İstanbul: Sol Yayınları.
- Malek M H (1991). Capitalism in Nineteenth-Century Iran. *Middle Eastern Studies*, 27(1), 67-78.
- Metin C (2006). Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936). (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Özodaşık M (1999). *Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çalışmaları: 1923-1950*. İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Pamuk Ş (1988). Ottoman Empire: Nineteenth-Century Transformations. *Fernand Braudel Center Spring*, 11(2), 127-149.

Pamuk Ş (2005). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Pamuk Ş (2011). 20. Yüzyıl Türkiye'sinde İktisadi Değişim: Bardağın Yarısından Fazlası Dolu mu?. İçinde: R Kasaba (der), *Modern Dünyada Türkiye: 1839-2010*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 275-315.

Şeker C (2022). *Yerleşik Göçebe Uzun Zaman Mekânlarının Gölgesinde İran'ın Tarihsel Seyri: Ahemenişler'den İran İslam Cumhuriyeti'ne*. Van: Peywend Yayınları.

Tamahkar A (2022). Modernite Çerçevesinde Türk-İran İlişkileri (1923-1936). *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 7(14), 1-10.

Tezel YS (2002). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. 3. Baskı, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Türkislamoğlu E (2022). Rıza Pehlevi Döneminde İran'da Modernleşme Hareketi ve Bu Harekette Türk Devriminin İzleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu*, 71, 320-336.

Zilfi C M (2016). Osmanlı Uleması. İçinde: S Faroqhi (ed), *Türkiye Tarihi 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. F Aytuna, İstanbul: Kitap Yayınevi, 255-273.

Zürcher E J (1995). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çev. Y S Gönen, İstanbul: İletişim Yayınları.

Wallerstein I (1976). From Feudalism to Capitalism: Transition or Transitions?. *Social Forces*, 55 (2), 273-283.

Wallerstein I ve Decdeli H vd. (1983). Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme Süreci. Çev. A Selman, *Toplum ve Bilim*, 23 Güz, 41-54.

Wallerstein I (1983). *Jeo-Politika ve Jeo-Kültür*. Çev. M Özel, İstanbul: İz Yayıncılık.

Wallerstein I (2006). *Tarihsel Kapitalizm*. Çev. N Alpay, İstanbul: Metis Yayınları.

Wallerstein I (2010). *Modern Dünya Sistemi: Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl'da Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri*. Cilt I, Çev. L Boyacı, İstanbul: Yarı Yayınları.

Wallerstein I (2011). *Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş*. Çev. E Abadoğlu ve N Ersoy, İstanbul: Bgst Yayınları.

1061 Şeker M (2024). İran ve Türkiye'nin Kapitalist Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme Süreçlerinin Karşılaştırılması: Eğitim Reformu Örneği (1923-1941). *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1032-1061.